Varför var de gamla entomologerna swedenborgare?

MATTIAS FORSHAGE

Forshage, M.: Varför var de gamla entomologerna swedenborgare? **[Why were the old entomologists Swedenborgians?]** – Entomologisk Tidskrift 138(2): 109-130. Uppsala, Sweden 2017. ISSN 0013-886x.

In the decades surrounding the turn of the century 1800, several of the leading entomologists in Sweden were also involved in Christian sects following the doctrines of Emanuel Swedenborg. This has often been noted by historians, but only occasionally by entomologists, and has never been subjected to closer study.

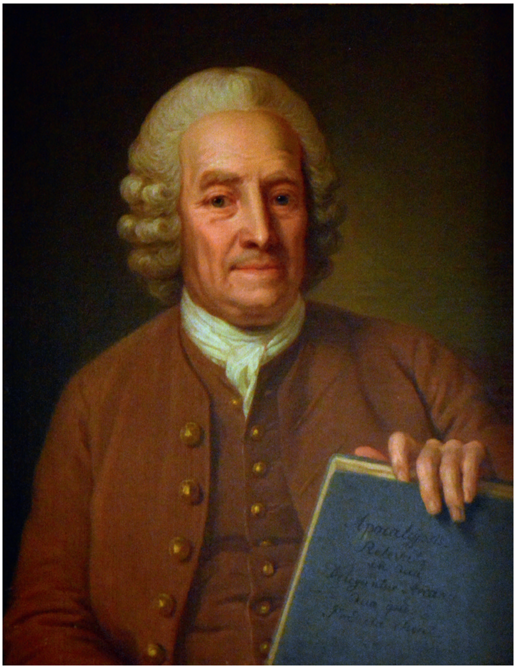
This paper sketches the history of Swedenborgian entomology in Sweden, from natural history students in Skara in the 1780s, over the utopian plans connected with the Swedish involvement in the colonial adventure in West Africa, to the Linnaean and Swedenborgian societies in Gotland and Stockholm, the coleopterist stronghold on the plain of Västergötland, and eventually to a last survivor in Fåhraeus's old days.

The two early key figures both came from Västergötland, Adam Afzelius and Leonard Gyllenhal. In the African adventure, the naturalists inspired by Swedenborg were Afzelius and Anders Sparrman. Gotland became a stronghold where Pehr Hemming Odhner and Gustaf J Billberg tutored Olof I Fåhraeus. In the Swedenborgian circles in Stockholm, Billberg, Carl Johan Schönherr and Carl E Deléen were prominent. Then Gyllenhal and Schönherr were both in Västergötland and Fåhraeus in Göteborg. Short biographies of these persons are given and their interconnections laid out.

The Linnaean perspective on nature had one of its cornerstone in a religious sense of wonder when facing nature, which is known as physico-theology. In the generation after Linnaeus, some prominent naturalists turned away from wonder and speculation, in parallel with ongoing enlightenment campaigns against superstition. Especially in the traditional academic natural history environments in Uppsala and Lund there was a reaction with many people turning to the new ideas of "romantic biology" or "Naturphilosophie" in Oken's sense. Whereas in the non-academy-based, more bourgeois and amateur, natural history circles in Stockholm, in Västergötland and eventually in Göteborg, the maintaining of the sense of wonder in Linnaeanism seems to have fit better with the Swedenborgian movement and Swedenborg's ideas.

Mattias Forshage, Naturhistoriska Riksmuseet, Box 50007, 104 05 Stockholm. E-mail: generelle.morphologie@gmail.com

När man ser biografiska uppgifter om Leonard Gyllenhal och Carl Johan Schönherr, de stora koleopterologerna på västgötaslätten under första halvan av 1800-talet, brukar det ofta finnas en liten fotnot att dessa herrar också var anhängare av Swedenborgs lära. För idéhistorikerna är Gyllenhal och Schönherr lite av levande fossil ändå, linneanska överlevare i ett tidevarv när linneanismen enligt dem redan var överspelad, och då var det inte så konstigt om de också hade att göra med denna bisarra kristna sekt – medan entomologerna idag ofta har dålig koll på idéhistoria och kulturella strömningar, och hursomhelst numera ofta tycker att det är så självklart med oförsonligheten mellan vetenskap och religion, så att de inte ens lägger märke till eller begriper fotnoten i fråga.

Figur 1. Emanuel Swedenborg (1688-1772), naturvetenskapsman, filosof, andeskådare och profet, enligt det mest kända porträttet, av Per Kraft.

Emanuel Swedenborg, natural scientist, philosopher, and prophet, according to his most famous portrait, by Per Kraft. Inspired a religious movement that attracted a number of entomologists.

Ett dramatiskt kapitel i den svenska vetenskapshistorien är de tidiga Linnélärjungarnas inblandning i Afrikas kolonialhistoria. Många historier finns om hur Anders Sparrman höll ett brandtal mot slaveriet i engelska parlamentet. Sparrman och Adam Afzelius var sedan inblandade i koloniseringsföretag i Västafrika när man skulle upprätta en fri koloni utan slaveri. Även här ger litteraturen hänvisningar till Swedenborg…

Hur hänger nu allt det här ihop? Hur kommer det sig att det mångenstädes i den fina svenska entomologiska traditionen ploppar upp ett inflytande av en berömd andeskådare och profet, vars lära ligger till grund för en sektbildning som periodvis i historien gjort sig känd för både radikal politik och för diverse ockultistiskt hokuspokus? Kan det finnas någon koppling mellan sådant andeskåderi och att titta på små insekter? För att få en uppfattning måste vi titta lite närmare på entomologins utveckling och grundidéer under 17- och 1800-talet.

Som sagt, fackentomologerna som skriver om personerna och epokerna i fråga nämner ibland kopplingen i förbifarten, eller har missat den helt. Många idéhistoriker har förtjust konstaterat den, från Lamm på tiotalet (1981) över Lindroth (1967) till Häll (1995), men inte heller de har fördjupat sig. Ingen har kartlagt vidden av fenomenet, och bara en (Eriksson 1962) har egentligen alls börjat diskutera de idémässiga implikationerna.

Och om man som här skriver för den entomologiska läsekretsen är det en hel del bakgrundsbilder av historiskt och idéhistoriskt slag som måste ges. Oundvikligen blir det hela då tämligen omfångsrikt, även om man inte lämnar utrymme åt att belägga alla observationer med citat och referenser – inte minst av utrymmesskäl är framställningen här i det mesta ”populärt” hållen åtminstone i så måtto att den är översiktlig och essäistisk, och tillåter sig en hel del generaliseringar. Det här projektet har saknat både finansiering och akademisk ram. Handskriftsstudier har inskränkt sig till de mest uppenbart relevanta samlingarna i för mig någorlunda lättillgängliga Vetenskapsakademien, Kungliga Biblioteket, Riksarkivet och Carolina Rediviva, samt Johanséns samling i Eskilstuna stadsarkiv. Jag har också efterfrågat dokument i Stifts- och landsbiblioteket i Skara samt hos Swedenborg Society i London, men utan väldigt relevanta napp. Det återstår dock outforskade arkiv, och framtida studier kan hitta nya kopplingar och nödvändiggöra revideringar av mina förslag.

Upplägget är att inledningsvis presentera en översiktlig jämförelse mellan Linné och Swedenborg, sedan snabbt skissera historien över hur de bådas eftermäle korsats i swedenborgarentomologi i ungefärlig kronologisk ordning. Därefter går jag lite närmare in på det idéhistoriska sammanhanget, för att slutligen diskutera några hypoteser om hur det kom sig att en såpass oväntad historisk valfrändskap eller korrelation tog sig uttryck.

Biografiska data om de personer som skulle kunna kallas swedenborgarentomologer har jag lyft ut till faktarutor. För samtliga personer med

kortbiografier gäller att spridda uppgifter står att hämta i de centrala verken för entomologins historia under den aktuella perioden (Dal 1996, Lindroth 1967, 1978, 1981, Lönnberg 1916, Löwegren 1952). Därtill kommer den omfattande litteraturen om linneaner. Fries (1903) räknas som grunden, som har dels fördjupats och dels ifrågasatts av åtskilliga, men en modern sammanfattning som Sörlin & Fagerstedt (2004) håller sig till i det stora hela till den kanoniska versionen trots att de också refererar frågetecknen. Artiklar i *Svenskt Biografiskt Lexikon* har refererats separat.

Historien

En annan Linné

Lite grann är Emanuel Swedenborg och Carl von Linné parallella figurer som frihetstidens intellektuella jättar i Sverige, som blivit världsberömda läromästare med efterföljare över hela världen. Swedenborg brukar ofta konstateras som betydligt mer känd internationellt än hemmavid. Båda prästsöner, och med en hel del övergripande likheter i sitt orädda och pedantiska systembyggande och sin respektive grandiosa självbild som profet, uppenbarare av en fördold sanning som skulle göra världen bättre, gick de förvisso olika vägar i livet.

Swedenborg (Fig. 1) var äldre (född 1688), verksam som fysiker, geolog, ingenjör, matematiker, anatom och filosof. Hans empiriska verksamhet var framförallt inom gruvnäringen, men han spekulerade mycket om märkliga uppfinningar, och utvecklade framförallt en avancerad metafysik med grundvalar i hans naturvetenskapliga bildning. Därtill drabbades han av depression, och fäste mycket uppmärksamhet vid sina drömmar, och fick 1745 besök av en ängel som började ge honom råd och upplysningar. Snart umgicks Swedenborg lika gärna eller hellre med besökande andar av olika slag och fick detaljerade redogörelser för hur saker och ting gick till i himlen och helvetet. Dagliga samtal med andarna gav honom en utförlig inblick i deras riken och fick honom att utveckla en ny variant av kristendom.

Genom att den nya läran avvek en del från den gängse var Swedenborg mycket medveten om sin roll som profet, med ett uppdrag att förklara sanningen för människorna och därmed starta en ny epok för kyrkan. Han reste mycket fram och tillbaka till London, och flera av hans närmaste vänner och första anhängare var engelska. Det var också i London som han dog 1772, alltså några år före Linné.

Swedenborg har många gånger kallats ”andevärldens Linné”, vilket kanske är lite missvisande i så måtto att han inte uppställde en *klassifikation* över andarna, men å andra sidan finns det verkligen en likhet i hur båda utvecklade en effektiv metod för att systematiskt behandla sitt fält.

Linnés metod, som jag skulle vilja sammanfatta som att göra reda för en oöverskådlig mångfald med hjälp av ett öppet hierarkiskt schema där iakttagbara kännetecken tas som tecken på naturlig släktskap, var baserad i antagandet om en välvillig skapare som inrättat dessa kännetecken för att släktskapen skulle bli läst av människorna, och hade alltså en utpräglat teologisk karaktär.

Swedenborgs metod var ett sätt att få ihop den naturliga (materiella) världen med andliga (psykiska) fenomen genom en systematisk analogisk läsning där allt i den ena sfären hade en enkel motsvarighet i den andra, och var till att börja med klart mer profan till sin karaktär. Efter den religiösa krisen fann han dock metoden primärt tillämplig på bibeltolkning, och ”korrespondensläran” blev för swedenborgarna framförallt ett sätt att utläsa teologiska sanningar ur bibelns absurditeter.

Medan Linnés metod visade sig vara robust och användbar när man långt senare bytte ut de teoretiska grundvalarna och ersatte teologin med evolutionsteori, så var Swedenborgs korrespondenslära något som i ”återprofanerad” form vann gehör hos inte minst poeterna, för hela symbolismen och modernismen. Å andra sidan är det lätt att se korrespondensläran som bara en särskild utformning av de idéer om mikrokosm och makrokosm som inte minst odlats i traditioner som naturfilosofin eller den hermetiska filosofin.

Det skulle kräva alltför mycket utrymme och bära alltför långt att ge en övergripande skildring av Swedenborgs hela lära här. Jag får istället hänvisa till den ganska rikliga befintliga litteraturen. Standardverket om Swedenborgs liv

Figur 2. LEONARD GYLLENHAL (1752-1840) Född i Västergötland, militärson, tillsammans med sin bror Johan Abraham Gyllenhaal (senare bergmästare) aktiv naturaliesamlare i skolåren i Skara och sannolikt swedenborgare redan där. Flyttade till Uppsala och studerade för Linné men hade inte råd att stanna länge utan gav sig snart in på militär karriär och återvände till västgötaslätten. Mycket aktiv skalbaggsamlare, då på amatörbasis. Kunde pensionera sig från sitt majorskap 1799, och mer helhjärtat ägna sig åt entomologin vid sidan om jordbruket och diverse frivilliga ekonomiska och juridiska åtaganden. Senare flyttade även entomolog- och swedenborgarkamraten Schönherr ner till västgötaslätten. Gyllenhals huvudverk är den svenska skalbaggsfaunan *Insecta suecica, Coleoptera* 1808-1827, men han beskrev också stora mängder arter i Schönherrs arbeten. Samlingen finns i Uppsala. Om Gyllenhals person har märkligt lite skrivits, en nekrolog (anonym 1842) och en SBL-artikel (Franzén 1968), annars bara en hel del spridda upplysningar, och påfallande lite i litteraturen om linnélärjungarna, dit han ändå skall räknas. En del av hans papper finns i UUB, andra i RA.
OBS väldigt ofta ser man namnet stavat Gyllenhaal, vilket är den stavning som släkten sedermera använt, och som även hans bror alltid använde, medan fadern skrev Gyllenhahl. Gyllenhal själv däremot, i brev, och i författarnamnet på sina böcker, skrev livet ut Gyllenhal efter att i ungdomen ha blandat Gyllenhal, Gyllenhaal och Gyllenhahl. I flera discipliner har man haft kriterier för enhetlig stavning av adelsnamn. Att jag argumenterar för att följa individuella variationer är dock ej främst för att följa den individualistiska tidsandan. Istället är det den biologiska taxonomin som står för huvudargumentet. I ett systematiskt sammanhang, och i närheten av sådana (vilket jag tycker att ett vetenskapshistoriskt sammanhang är), underlättar det väldigt mycket om den namnform man använder för en person följer författarnamnet på dennes skrifter, eventuellt med konventionella förtydliganden om det krävs för entydighetens skull.

Leonard Gyllenhal (1752-1840), briefly a Linnaeus disciple, returned to the Västergötland plain where he came from, and where he was active as a Swedenborgian, a farmer, a military man, and a leading amateur coleopterist. In most sources today his name is spelt according to the family's subsequent preferences, Gyllenhaal, but especially from the viewpoint of systematics it may make more sense to use the same spelling as he used himself, especially for the author's name of his books.

och lära är fortfarande Lamms monografi från 1915 (1987), men en utmärkt lättillgänglig sammanfattning finns av Jonsson (1988). Vill man fördjupa sig i hans tänkande ur ett profant perspektiv är den stora klassikern Jonsson (1969), och mer nyligen har ett anmärkningsvärt bidrag givits av Dunér (2004).

De tidiga swedenborgsällskapen

Swedenborgs tidigaste anhängare var huvudsakligen stillsamma göteborgska filantropiska borgare och statskyrkopräster på västgötaslätten (rörelsens tidiga historia skildras av Sundelin (1886) och Lenhammar (1966)). En av de tidiga gestalterna där, Jonas Odhner, hade studerat i Uppsala (enligt vissa uppgifter för Linné, men han finns ej med i Sandermann-Olsen 1997), men ägnade sig mer åt religionen än naturhistorien när han återvände till Västergötland.

Samtidigt fanns det ett aktivt naturhistoriskt gäng på Skara gymnasium på 1760-talet. Det innehöll Leonard Gyllenhal (Fig. 2) och hans bror, Adam Afzelius (Fig. 3) och hans bror, Anders Dahl och Lars Brandelius. Gyllenhal och Afzelius for sedan till Uppsala 1768. Gyllenhal återkommer strax och är – till skillnad från Afzelius – med när "Svenska topografiska sällskapet i Skara" bildas 1769, då även med den lite äldre entomologen och linnélärjungen Bjerkander, blivande linneanen och entomolo-

gen Naezén, samt fornforskaren Olof Knös (Sernander 1943, Lindroth 1945, Sandblad 1962, Ekman 2015, Forshage 2016). Knös hem hörde till de verkliga swedenborgianska centralpunkterna: fadern, Andreas Knös, kunde som biskop visserligen inte försvara Swedenborg offentligt, men modern Brita Knös var en centralgestalt bland swedenborgarna och alla tre sönerna kom att bli engagerade. Detta var i ungefär samma veva som Swedenborgs inflytande blev påtagligt i Skara. Det finns inga belägg för någon direkt religiös verksamhet i just denna ynglingakrets, som förvisso var fokuserade på natur och kultur i hembygden, men uppenbarligen finns här ändå själva upprinnelsen till den svenska swedenborgarentomologin.

I Stockholm var många av swedenborgarna allt annat än stillsamma, och kopplingen till milda sinnelag och reformism inom statskyrkan var inte så tydliga. Istället var Swedenborgs idéer attraktiva för färgstarka personligheter som förenade dem med ordensväsende, radikal politik, magi, alkemi och i största synnerhet ”magnetism” vilket var en moderörelse där man använde hypnos för dels religiösa och dels medicinska ändamål. Swedenborg själv hade föga intresse för den typen av praktiker, men sådana eklektiska blandningar av olika idéer utan direkt sammanhang blev populära på flera ställen i Europa. De stockholmska swedenborgarna bildade 1786 Exegetiska och filantropiska sällskapet, där ett antal unga män med mer eller mindre radikala politiska idéer och smak för ockultism samlades. Litteraturen om detta färgstarka sällskap är rik, till det mest informativa hör Lamm (1981), Lenhammar (1966), Johannisson (1974) och Häll (1995). Till de centrala gestalterna hörde alkemisten August Nordenskiöld och hans lika naturfilosofiskt lagde bror Carl Fredrik Nordenskiöld, jämte gruvmannen Carl Bernard Wadström och snart den framträdande magnetisören Göran Ulrik Silfverhjelm (för övrigt Swedenborgs systerson). Till de ursprungliga medlemmarna hörde även Leonard Gyllenhal (på distans från Västergötland), och även Adam Afzelius anslöt sig tidigt. Sällskapet lades strax ner, efter att en omfattande polemik med ”upplysningsmännen” i tidningarna gav dem dåligt rykte, i synnerhet eftersom denna strid skickade den kyrkliga censuren på dem

Figur 3. ADAM AFZELIUS (1750-1837) Född i Västergötland, prästson, aktiv naturaliesamlare i skolåren i Skara och sannolikt swedenborgare redan där. Flyttade till Uppsala och studerade för Linné, och kom att räknas till de sista resande lärjungarna tack vare två vändor i Afrika, men disputerade i orientaliska språk och inte i naturalhistoria. Vistades ett bra tag i England. Far till elva barn i äktenskapet och två i London dessförinnan. Bred naturhistoriker men i synnerhet botanist, blev professor i dietetik. Några få entomologiska arbeten, t ex om västafrikanska rätvingar (1804), och några beskrivningar i Schönherrs *Synonymia*. Några svenska fjärilsfynd refereras hos Thunberg (1791). Det naturhistoriska ungdomsintresset delades främst med brodern Johan Afzelius, som blev kemiprofessor i Uppsala, men Swedenborgintresset istället med en syssling, den kände folkvisesamlaren och romantikern Arvid Adam Afzelius. Samlingar finns i Uppsala, men de många insekterna från Sierra Leone gick till Schönherr och återfinns därför i NRM (men han delade med sig till Gyllenhal så de finns även i Uppsala). Källor om Afzelius är framförallt litteraturen om linneaner. SBL-artikeln är mycket kortfattad (Forsstrand 1918) men matnyttigare essäer är Juel (1930) och än mer Lindroth (1945) och Widstrand (1967). Hans papper finns i UUB.

Adam Afzelius (1750-1837), a Linnaeus disciple from the Swedenborgian stronghold of the Västergötland plain. Mostly a botanist but also an entomologist, and a follower of Swedenborg, whose visions of an unknown ”people of god” in central Africa played a role in his involvement in the Freetown colony in Sierra Leone.

Figur 4. ANDERS SPARRMAN (1748-1820) Upplänning, prästson, räknas som en av de mest klassiska Linnélärjungarna, och efter världsomseglingen med Cook definitivt en av de mest vittberesta. Efter hemkomsten blev han tillsynsman för Vetenskapsakademiens samlingar, som han ökade kvantiteten av men knappast ordningen i, och har fått ett mörkt eftermäle av moraliserande historiker, som nyligen börjat omvärderas. De senare decennierna i sitt liv var han framförallt verksam som fattigläkare (och magnetisör). Samlade insekter och var allmänt påverkad av Swedenborgs lära, men kan inte sägas ha varit engagerad entomolog eller swedenborgare. Samlingar skall finnas i både Uppsala och Stockholm, men är till stor del förkomna. Om Sparrmans person har mycket skrivits, inklusive hela litteraturen om linneaner. Det mest aktuella ingår i Nyberg (2007) och Broberg et al (2012), och för läsligheten kan framhållas Wästberg (2008). En hel del även hos Lönnberg (1916).

Anders Sparrman (1748-1820), famous disciple of Linnaeus, curator of the natural history collections of the Swedish Academy of Sciences, and later physician to the poor and magnetiser (hypnotist). Influenced by Swedenborg but not particularly active neither as entomologist nor Swedenborgian.

så deras tidskrift drogs in och publiceringsmöjligheterna syntes dystra.

Då bildade man istället ett mer traditionellt ordensällskap som dels var betydligt hemligare, och dels inte uttryckligen swedenborgianskt, under namn av Fribyggare-Sällskapet, som finns kvar än idag som filantropiskt sällskap under namn av Fribyggarorden (se Östergren 2015). (Redan Lorenzo Hammarsköld (1818-19) skrev att man inte längre visste något om dem. Detta torde dock röra sig om en mystifikation, eftersom Hammarsköld själv utan tvivel kände medlemmar där.) Att detta var en frontorganisation för swedenborgarna är den allmänna uppfattningen (t ex hos Lamm 1981). Initiativtagare skall ha varit en annan swedenborgsk magnetisör, Mårten Sturtzenbecher (stavningen av namnet varierar väldeliga, ibland står han som Martin Sturzenbecker). Ytterligare en framträdande magnetisör, som av allt att döma hade ett stort intresse för Swedenborg men utan att någonsin ansluta sig till några sådana grupper, var för övrigt den kände linneanen Anders Sparrman (Fig. 4). Medlemmar i Fribyggarna var nu jämte Gyllenhal också Carl Johan Schönherr (Fig. 5), som enligt uppgift stod värd för sällskapets sammankomster, och Gustaf Johan Billberg (Fig. 6), men även t ex en naturhistoriker utan någon belagd direkt koppling till Swedenborg som Conrad Quensel.

En lustig omständighet är att de förnuftets stridsmän som bekämpade swedenborgianismen och ordensväsendet gjorde detta bland annat i form av – en hemlig orden, med initiationsriter och allt. Det rör sig om Franciskanerorden, som fanns i Stockholm och Uppsala, och tycks ha letts av den emblematiske mörkermannajägaren J H Kellgren, Gustaf III:s hovskald och populärt hållen för den svenske spetsrepresentanten för upplysningen (Lamm 1981). Till de aktiva ordensmedlemmarna hörde entomologer som skydde och förlöjligade ordnarna såsom Gustaf von Paykull och Carl Peter Thunberg!

Det afrikanska äventyret

Nästa kapitel i historien för oss långt utanför landets gränser. Enligt Swedenborgs lära var det angeläget att kristna skulle hjälpa sina medmänniskor och noga undvika allt självförhärligande, vilket hos de flesta tog sig uttryck i filantrop välgörenhet, men hos många också i mer radikala idéer såsom ett demokratiskt sinnelag, egalitära idéer, republikansk vurm, och motstånd mot slaveri. Dessutom hade andarna berättat för Swedenborg att det i centrala Afrika fanns ett

gudsfolk som bevarat urkristendomen (Fig. 7), vilket hade en tendens att göra swedenborgarna extra vänligt sinnade mot afrikaner överlag. Visserligen var åtskilliga bildade resande svenskar (såsom linneanerna) kritiska mot slaveriet, men var man swedenborgare var man extra mycket emot det.

Swedenborgarna blev engagerade i en utdragen strävan att försöka upprätta en koloni på Afrikas västkust utan slaveri (Ahlskog 2010, Ambjörnsson 1977, 1981, Berg 1997, Lindroth 1945). Från svensk sida leddes försöket av ämbetsmannen och swedenborgaren Carl Bernard Wadström, men även den kände linneanen Anders Sparrman, redan världsberest, var med på en första expedition till Senegal 1787. Då var syftet närmast att upprätta en svensk koloni – man var ju ändå utskickade av kungen – men tjänstemännen ifråga var snarare inne på att undersöka förutsättningarna för sina mer utopiska idéer. När de återvände till Europa och kom till London blev de inkallade till en kommission i engelska parlamentet som höll på att debattera slaveriet för att intervjuas om sina intryck av den. Sparrman passade på att inte skräda med orden. Även om de bådas tal gjorde stort intryck vägde de lätt gentemot de ekonomiska intressena, och parlamentet beslöt att bevara slaveriet. Det är hursomhelst enbart detta tal och en handfull reflektioner i hans reseberättelser som gett Sparrman ryktet som humanistisk pionjärkämpe i historien, han var knappast någon aktivist för saken i fråga. Detta till skillnad från Wadström, som stannade i London och ägnade mycken möda åt skriftställeri och agitation mot slaveriet (Hagen 1946, Nelson 1998).

Pionjärexemplet i det engelska slaverimotståndet blev Freetown i Sierra Leone, ett försök att grunda en fri koloni, där nybyggarna till stor del var före detta amerikanska slavar som återvände till moderkontinenten. Det hela skedde i form av ett privat företag, Sierra Leone Company. Med kolonisatörerna 1792 kom från London även två svenskar: linneanen och swedenborgaren Adam Afzelius och den kände radikalen och swedenborgaren August Nordenskjöld, som hade varit anställd som Gustaf III:s alkemist, själv visserligen med det uttryckliga syftet att med konstgjort guld störta penningväsendet, bankerna och hela kapitalis-

Figur 5. CARL JOHAN SCHÖNHERR (1772-1848) Uppvuxen i Stockholm, tidigt insektintresserad men blev som ung delägare i faderns sidenfabrik. Jämte den kommersiella banan var han politiskt aktiv och blev snart swedenborgare. Hans hälsa sviktade dock och när en läkare rådde honom att flytta från staden var han inte sen att 1812 sälja fabriken och flytta till västgötaslätten, där skalbaggsgurun Gyllenhal fanns. Där var han verksam som lantbrukare, fortsatt aktiv swedenborgare, och i synnerhet som amatörentomolog, utan tvivel en av de främsta i världen, synnerligen grundlig, observant och omdömesgill. Han stod i flitig korrespondens med inte bara landets entomologer utan även ett antal sjökaptener och skeppsläkare som kunde samla åt honom runtom i världen, och merparten av världens framstående entomologer. Dock var han alltid mycket anspråkslös, inte minst pga sin brist på akademisk utbildning. Hans huvudverk *Synonymia insectorum* (från 1806) och i synnerhet dess serie voluminösa vivelband *Genera et species Curculionidum* (1833-45) är milstolpar i koleopterologin. Samlingen finns i NRM. Litteraturen om Schönherr är inte riklig, men översiktliga arbeten finns av Knös (1848), van Meeningen (1998) och Ehnström (2002). Hans papper är utspridda och delvis förkomna, men olika brevsamlingar i KVA, UUB och RA innehåller mycket av hans hand.

Carl Johan Schönherr (1772-1848), a world-famous coleopterist and an active Swedenborgian. He was combining these two spheres of activity both when he was a silk factory owner in Stockholm and when he moved to the Västergötland plain to be a farmer and an entomological researcher.

Figur 6. GUSTAF JOHAN BILLBERG (1772-1844) Född i Blekinge, prästson, delvis uppvuxen i Skåne, studerade i Lund, disputerade i historia, ämbetsman i Karlskrona, Visby och Stockholm. Mycket flitig insektsamlare (i synnerhet skalbaggar), även aktiv som entomologisk författare och uppköpare av insektsamlingar. Hade alltså aldrig studerat i Uppsala, men brann av iver för den linneanska saken. Han finns med som initiativtagare till de flesta både linneanska och swedenborgska sällskapen under perioden. Fick dock även ganska dåligt rykte för hastverk och bristande realism. Framstår onekligen som mycket rastlös, och vid sidan om en monografi över oljebaggesläktet *Mylabrus* (Billberg 1813) är hans entomologiska arbeten främst kataloger (t ex Billberg 1820), där han kvickt syntetiserar andras rön (även opublicerade, varför han kommit att stå som auktor för en hel del släktes- och familjenamn). Samlingen brann upp 1822. Detta är olyckligt både faunahistoriskt, eftersom man inte kan granska några belägg för hans anmärkningsvärda fynduppgifter, och entomologihistoriskt, eftersom han hade köpt upp samlingarna från Gröndahl, Kolmodin, Rehn och andra tidiga samlare som därmed också försvann. Steklar och tvåvingar skall dock ha klarat sig, och integrerades i den nya samling som han raskt skaffade sig (inte minst genom uppköp av fler samlares, t ex Forsström, Fröberg, Acharius). Denna såldes till Children i London 1829 och finns nu på Natural History Museum, men det har varit svårt att få fram exemplar ur den. Till hans landskapsfynd för Blekinge och Gotland, varav åtskilliga strukits då beläggen inte finns kvar, hörde t ex sotguldvinge *Lycaena tityrus* (Poda, 1761) och kohorndyvel *Onthophagus medius* (Kugelann, 1792) för Blekinge. Viktigaste källorna är Boethius (1924), Ander (1945) och Wallberg (1956); se även Landell (2001) och Dal (1996).

Gustaf J Billberg (1772-1844), hectic organiser among Swedenborgians and Linnaeans alike. Made a career as a civil servant but also a very active amateur coleopterist. His first huge collection was lost to fire in 1822, the second one was sold to London.

men… (Ambjörnsson 1981, Häll 1995). Wadström gjorde anspråk på att ha haft ett avgörande finger i planen för kolonin (kraftigt överdrivet), och Freetown hade demokratiska institutioner, mönsterjordbruk, moderna skolor etc – men den svenska kontingentens radikalare andliga idéer var knappast bestämmande för samhällsskicket i kolonin. Och Afzelius var både officiellt och i praktiken där för att samla naturalier. Hursomhelst, Nordenskiöld dog i Afrika och Sparrman skrämdes iväg när Freetown snudd på ödelades av en fransk attack 1794, som enligt uppgift var orkestrerad av en kränkt amerikansk slavhandlare. Staden totalförstördes, många av invånarna dog, även Afzelius naturalier hörde till det som gick till intet. Afzelius vände nedslagen till London, men återvände raskt till Västafrika på ytterligare en expedition 1794-96 (Afzelius 1967). Under tiden blev Wadström alltmer engagerad i det engelska slaverimotståndet, och flyttade sen till Frankrike. Afzelius återvände sedan från London till Sverige 1799. Från den senare vistelsen fick han med sig åtskilliga insekter hem. Det väckte förvåning och protester, ja ont blod i decennier, när han inte skänkte sitt material till Carl Peter Thunberg, utan sålde det till swedenborgarbrodern Schönherr.

De senare sällskapen

I Stockholm bildades ett nytt Swedenborgskt sällskap 1796, Pro fide et caritate. Swedenborgarentomologen Gustaf Billberg var enligt egen utsago initiativtagare, och även Schönherr var medstiftare. Gyllenhal och Jonas Odhner syns bland dem som raskt ansluter sig från landsorten. Sturtzenbecher argumenterade för en sammanslagning mellan det nya sällskapet och hans Fribyggare-Sällskapet. Från Pro fide et car-

itates sida tas beslut emot fusion, men verksamheten somnar dock in när Billberg flyttar från staden 1797.

Billberg hamnade på Gotland, där så Fribyggare-Sällskapet får en avdelning 1798. Om fribyggarfilialens verksamhet vet man intet, men 1806 grundade Billberg istället ett linneanskt samfund på ön. Det blev också kortlivat eftersom Billberg flyttade åter till Stockholm 1807. Som medlemmar har också uppgivits Billbergs vänner på Gotland, dels Per Hemming Odhner (Faktaruta), som var insektsamlare, präst och aktiv swedenborgare, son till den västgötska swedenborgaren Jonas Odhner, samt dels Billbergs och Odhners lärjungar tvillingbröderna Olof och Fredrik Fåhraeus (Fig. 8), vid det här tillfället bara 10 år gamla.

Även i Uppsala fanns ett linneanskt sällskap med swedenborgiansk inblandning (Eriksson 1962, Forshage in press). Societas pro historia naturali bildades 1800, ombildades till Zoophytolithiska sällskapet 1803 och slutligen till Linnéska institutet 1807, efter vilket föga verksamhet ägde rum. Afzelius var något slags mentor i verksamheten som ursprunglig linnélärjunge och blev vald till preses 1802 (sällskapet läggs ner 1813, året efter att Afzelius fått professur). Sekreterare var sedermera kände entomologen Johan Wilhelm Dalman, och medlemmar andra kända naturforskare, ofta med mer eller mindre koppling till den romantiska biologin eller den romantiska litterära rörelsen: Gabriel Marklin, JH af Forselles, FA Wrangel, bröderna Carl och Christian Stenhammar, samt tvillingarna Fåhraeus när de kom till stan för att studera (Gyllenhal var också medlem men förstås sedan länge utflyttad från staden).

Det har påståtts att Afzelius representerade en ny typ av naturforskare, en känslosam, frihetstörstande, slarvig, självupptagen romantisk genityp som hade svårt att avsluta saker, i skarp kontrast mot det linneanska paradigmets stillsamt strävsamma empirism (se t ex Lindroth 1945, Berg 1997). På så sätt framstod han säkert i kontrast mot den andra botaniske professorn i Uppsala, den flitige och tråkige Thunberg (för övrigt även långt mer framstående entomolog), men nog var det betydligt fler av Linnés lärjungar som kunde visa upp samma svärmiskhet och samma något självdestruktiva otålighet som Af-

Figur 7 Swedenborgs karta över Afrika. Bland Swedenborgs papper återfanns denna karta som markerade Afrikas centrum där ett okänt gudsfolk skulle finnas. Norr är till vänster i kartan, vilket enligt uppgift är en vanlig förvrängning i andevärlden.

Swedenborg's map of Africa, found posthumously among his paper. Points out the center of Africa where an unknown people of God was supposed to live. In the map, the North is to the left, and this is supposed to be common in the spirit world.

PER HEMMING ODHNER (1790-1857) Född i Västergötland, prästson, informator åt Olof Fåhraeus och hans tvillingbror på Gotland och där god vän med Gustaf Johan Billberg och insektsamlare. Några av hans anmärkningsvärda skalbaggsfynd, varav flera refereras hos Gyllenhal (1813, 1827), är tjurhorndyvel *Onthophagus illyricus* (Scopoli, 1763) och azurlöpare *Ophonus azureus* (Fabricius, 1775) på Gotland. Åter i Västergötland var han för övrigt den förste i världen (parallellt med Crug i Västmanland) att hitta reliktbock *Notorhina muricata* (Dalman, 1817), och hans exemplar ingår alltså i typserien (Schönherr 1817). Föga entomologisk aktivitet senare i livet dock. Aktiv swedenborgare. For till Uppsala för att studera tillsammans med sina lärjungar, och disputerade i botanik 1810 för Afzelius. Till vännerna i Uppsala hörde författaren C J L Almqvist, som Odhner var den som invigde i Swedenborgs läror. Inga artiklar om Odhner tycks ha skrivits, och han har bara nämnts i förbifarten i den entomologihistoriska litteraturen tidigare.

Per Hemming Odhner (1790-1844), Swedenborgian and occasionally an active insect collector. Noted by scholars for introducing the writer CJL Almqvist to Swedenborgianism, but not as an entomologist.

Figur 8. OLOF IMMANUEL FÅHRAEUS (1796-1884). Född och uppvuxen på Gotland (namnet kommer av härstamningen från Fårö), prästson, studerade i Uppsala (disputerade i grekiska), tjänsteman i Stockholm, på vilka ställen han gjorde föga väsen av sina passioner för entomologin och för Swedenborgs lära – varav det senare delades med tvillingbrodern Johan Fredrik Fåhraeus. Blev utnämnd till tullchef i Göteborg, där han bl a tog initiativ till Naturhistoriska Museet, och blev med tiden mer aktiv som både entomolog och swedenborgare. Återkom sedermera till Stockholm som civilminister, sen åter till Göteborg som landshövding, och slutligen åter till Stockholm som pensionär. Flitig samlare, men den enda större entomologiska publicerade arbetena är stora mängder beskrivningar av vivlar i Schönherrs böcker, samt bearbetningen av vivlar och några andra familjer ur Wahlbergs fångst från Sydafrika. Samlingen är splittrad; den finns till stor del i Göteborg, men portioner även i NRM, och en väsentlig portion skänktes till Entomologiska Föreningen i Stockholm, och sedan vidare via Statens Entomologiska Anstalt etc, till SLU Ultuna idag (och delvis vidare till NRM). Den relevanta biografin är Fåhraeus, G (1984), medan Fåhraeus, R (1966) och Forsell (opubl) fokuserar helt på tjänstemannabanan. Hans vetenskapliga papper finns främst på KVA.

Olof I Fåhraeus (1796-1884), Swedenborgian and coleopterist, both activities on the side of his civil career which made him director of the Göteborg customs, ”minister of civil affairs” in the Swedish government, and Lord Lieutenant of Göteborg.

zelius (Sparrman, Forsskål, o s v). Till de projekt som Afzelius påbörjade hör för övrigt register över alla växter och djur i Swedenborgs skrifter (koncept i UUB).

Pro fide et caritates verksamhet återupptas 1814 och blir då mer långvarig (fram till 1830-talet). I sällskapets nya gestalt tillkommer Olof Fåhraeus som aktiv medlem (vilket Billberg förblir, medan Schönherr nu flyttat från staden och är aktiv främst per korrespondens). En annan central medlem, den kände boktryckaren Carl Deléen (Faktaruta), var också en flitig insektsamlare under perioden 1791-94, och slutade sedan tvärt för att satsa helt på boktryckandet. PH Odhner anslöt sig också, nu tillbaka på västgötaslätten även han. Även den kände naturhistoriske illustratören Johan Wilhelm Palmstruch var medlem i sällskapet, och en Carl Magnus Arrhenius som hade disputerat på en skalbaggsavhandling för Fallén i Lund men inte finns belagd som entomolog i övrigt. Flera andra bemärkta medlemmar har dock såvitt bekant inte utmärkt sig i naturalhistorien: Sturtzenbecher, fornforskaren Arvid August Afzelius (syssling till Adam Afzelius), och romantikern Carl Jonas Love Almqvist, som snart skulle bli känd som författare (men inte heller han naturaliesamlare). Sällskapets handlingar finns bevarade på Vetenskapsakademien, översiktliga skildringar finns dels i swedenborgarlitteraturen och dels i Almqvistlitteraturen (Olsson 1927, Svedjedal 2007).

Billberg och Schönherr gifte sig med varsin dotter till den Swedenborgska pastorn vid svenska legationen i London: Margareta och Helena Ferelius. Båda systrarna dog dock unga. Schönherr gifte då om sig med Billbergs syster, Benedicta Charlotta Billberg, och Billberg gifte om sig med Fåhraeus kusin, Helena Maria Ehinger. Fåhraeus var systerson till Sturtzenbecher, och gifte sig med hans dotter, dvs sin egen kusin, Laura Adolfina Sturtzenbecher. Fåhraeus syster, Petronella Sofia Fåhraeus, var gift med Per Hemming Odhner. Man gifte sig uppenbarligen inom sekten! (Med de äldsta, Afzelius och Gyllenhal, som exogama undantag). Sådan endogami var vanlig bland swedenborgarna. Äktenskapet hade en viktig himmelsk funktion i Swedenborgs lära, och för förverkligandet av denna underströks hur viktigt det var att makar delade

Figur 9 Gyllenhals gård Höberg i Vånga socken (numera Stora Höberg i Norra Vånga), sydost om Skara.

The Höberg mansion, southeast of Skara on the Västergötland plain. This was Leonard Gyllenhal's residence.

tron. Att man då gifte sig med sina släktingar var nog bara en följd av det, de var personer på vars religiositet man kunde lita.

Benedicta Schönherr (f Billberg) kom för övrigt att spela en roll i svensk entomologi när Schönherrs samling hamnade på Riksmuseet (se Forshage & Vårdal 2014), men det har inte gått att finna några belägg för närmare entomologiska intressen hos henne, och hon märks inte i tidens brevsamlingar (Bohemans brev från 1840-talet, när de måste ha förhandlat, saknas dock i hans papper på KVA.)

Swedenborgarkoleopterologin i det nittonde århundradet

Vid den här tiden sitter alltså Gyllenhal och Schönherr, två av världens ledande koleopterologer, på varsitt gods på västgötaslätten (Fig. 9, 10). Båda hade tjusiga titlar och var inte direkt fattiga, men var framförallt verksamma som jordbrukare och var utpräglade amatörer i vetenskapen. Schönherr brevväxlade flitigt med merparten av Sveriges entomologer – och av världens skalbaggsforskare. De internationella auktoriteterna kom sällan på besök, men för inhemska entomologer var västgötaslätten en etablerad vallfärdsort. Claes Bjerkander bodde i närheten. Dalman tillbringade så länge han levde ofta somrarna i föräldrahemmet nära Lid-

CARL ERIK DELÉEN (1767-1850) Känd boktryckare och bokhandlare i Stockholm. Föräldralös, fick sitt namn och en summa pengar av en fosterfar som var advokat, som snart dog, och förmyndare tog över uppfostran. Aktiv swedenborgare, och översatte och gav ut många av Swedenborgs skrifter samtidigt som han även var Svenska akademiens boktryckare (och som sådan mycket engagerad i dess stavningsreformer), liksom frimurarnas, och därtill var han t ex en flitig författare av lexika. Innan han slog sig in på den banan var han dock ämbetsman (studerade juridik i Uppsala), umgicks och brevväxlade med entomologer, och hans fynd från Stockholmstrakten refereras av både Paykull, Thunberg och Gyllenhal. Han har t ex tagit intressanta stumpbaggar, och fjärilar som Thunberg beskriver som nya arter. Av de senare har bara lindkronmal *Bucculatrix thoracella* (Thunberg, 1794) stått sig, medan en ny gräsfjäril ibland räknas som god underart iallafall, *Coenonympha tullia* ssp *isis* (Thunberg, 1791). Sin entomologiska bana övergav han resolut 1794 när han bestämde sig för att satsa på boktryckeriet. Samlingen utbjöds till försäljning men dess öde är okänt. För biografin är Möller (1941) central. En del av hans papper finns i KB, men för den entomologiska delen är Gyllenhals och Thunbergs brevsamlingar i UUB intressantast. Han har inte uppmärksammats i den entomologihistoriska litteraturen tidigare. (namnet stavas ofta Delén eller Deleen)

Carl E Deléen (1767-1850), Stockholm-based Swedenborgian, and briefly an active insect collector, before he turned to a career as a printer for which he is famous. His being an entomologist has not been noted by scholars previously.

Figur 10. Schönherrs gård Sparresäters herrgård i Lerdala socken, nordväst om Skövde och Billingen.

The Sparresäter mansion, northwest of Skara on the Västergötland plain, not very far from Gyllenhal's place. Together they represented a place of pilgrimage for coleopterists during the first decades of the 19th century.

köping och försummade inte att besöka dessa herrar. Billberg hälsade på då och då. Marklin kom vandrande från Uppsala och blev informator åt Gyllenhals söner, och något av assistent åt Gyllenhal själv, i flera år (Kågedal 2015, Forshage in press). Fåhraeus som fick ställning som tullchef i Göteborg, och Carl H Boheman som var militärposterad i krokarna, hälsade på regelbundet, jämte andra.

Gyllenhals magnum opus blev hans svenska skalbaggsfauna *Insecta suecica, Coleoptera* (1808-1827). Schönherr var mer metodiskt lagd, och paradoxalt nog var det av anspråkslöshet han kom att ge sig på något som knappast någon tidigare entomolog vågat, att försöka reda ut den alltmer trassliga synonymisituationen som uppstått när författare över hela världen beskrivit nya arter i redan ett halvsekel utan att ha speciellt goda kunskaper om vilka som redan förut egentligen var beskrivna. *Synonymia insectorum* kom med fyra volymer med merparten av skalbaggsgrupperna 1806-17, sedan kom några mindre förstudier om de artrika vivlarna, och slutligen de mäktiga vivelbanden som ingår i *Synonymia*, mer kända under separattiteln *Genera et species Curculionidum*, sexton volymer 1833-45. Schönherr, obildad, personligen anspråkslös, ganska svag på latin och kass på grekiska, lät sina vänner stå för de nya artbeskrivningarna i verket – i första banden med bekanta namn som Gyllenhal, Afzelius, Billberg, Dalman och Swartz, i de senare med Fåhraeus och Boheman tillkomna.

Å sin sida bildade Billberg på gamla dagar ytterligare ett linneanskt sällskap, Linnéska samfundet 1832. Deras handlingar för första året finns tryckta, med allehanda synnerligen ambitiösa och högtsvävande planer och långa medlemsförteckningar. Inte minst finns en uppseendeväckande utopisk plan om hur diverse djur ska tämjas och läras att arbeta åt människorna så människorna själva kan ägna sig åt något meningsfullare, vilket till en början skulle ske på en mönsterfarm i Humlegården som man frestas beskriva som utopisk-socialistisk men i linneansk-swedenborgsk ram (Billberg 1833)… Många swedenborgare räknas upp bland samfundets medlemmar, men av dessa hundratals föregivna medlemmar är dock många redan döda, och ännu fler bosatta runtom i världen: man får intrycket att medlemskap inte nödvändigtvis betyder frivillig aktiv anslutning.

Afzelius, Billberg, Gyllenhal och Schönherr dog alla under en dryg tioårsperiod mellan 1837 och 1848. Kvar som tydligen ensam swedenborgarentomolog blir då den yngste av dem, Olof Fåhraeus. Den nya generation entomologer som samtidigt framträder utmärker sig inte såvitt bekant för något större religiöst (eller alls teoretiskt!) intresse: Sundevall, Fries, Boheman, Dahlbom, Wahlberg, snart även Thomson, Wallengren, Holmgren, etc… Däremot i nästa kohort dyker det åter upp lite reflektion om organismernas sammanhang i och med att den darwinska evolutionsteorin sprids över världen (bland entomologer är det mer perifera figurer

som Gustaf Eisen som blir stridbara darwinister, men t ex Stål, Tullberg och Aurivillius måste också räknas som den nya skolans män). Fåhraeus är fortfarande vid liv och hans åskådning går i klinch med det nya paradigmet. Fåhraeus skrev polemiker mot darwinismen (liksom för övrigt den romantiska biologins största namn i landet, Elias Fries). När han karakteriseras som en relik från ett tidigare sekel är det en inte särskilt klargörande men likväl mycket slående bild… Fåhraeus var dock inte helt ensam: även den betydligt yngre Hampus von Post (Fig. 11), en av den praktiska entomologins pionjärer i landet, var Swedenborginfluerad, entomolog, och antidarwinist – och får utgöra (i rådande kunskapsläge) en slutvinjett i den här exposén.

Idéerna

Vi har nu redan nämnt flera teorier och idéströmningar vid sidan om linneanism och swedenborgianism som var i omlopp under den här tiden. Några av dessa har vi anledning att titta lite närmare på, framförallt för att få en bild av på vilka samband det kunde finnas mellan den naturvetenskapliga praxisen och religiösa åskådningar överhuvudtaget. Begrepp som vi då måste bekanta oss med är framförallt fysikoteologi och naturfilosofi.

Linneanerna och fysikoteologin

På den här tiden var ateism en väldigt radikal idé som få människor omfattade, och knappast någon hade lanserat idén att just vetenskapen skulle stå i motsättning till religionen. Universitetsvärlden i sin helhet byggdes förvisso upp med det ursprungliga syftet att utbilda präster. Och även om ämnesutbudet vid det här laget var breddat, så låg prästyrket ofta nära till hands för den som hade en akademisk utbildning. Det är bekant att väldigt många av Linnés lärjungar (liksom andra intellektuella och bildade) slog sig ner som landsortspräster där de skötte en församling men fick mycket tid över för naturforskning eller andra specialintressen.

Även om man kunde vara mer eller mindre intresserad av religion och mer eller mindre nitisk i sin utövning, så var vetenskapsmän i västvärlden oftast på ett självklart sätt kristna som andra. Somliga lade ner en hel del möda på att demonstrera hur väl det gick att kombinera deras

Figur 11. HAMPUS A VON POST (1822-1911) Militär, vetenskapsman och glasbruksföreståndare, kom från Östergötland, hamnade i Uppsala, lärare och sedermera professor på Ultuna lantbruksinstitut, disputerade aldrig men blev hedersdoktor på ålderdomen. Väsentliga insatser som kvartärgeolog, mykolog, växtgenetiker och praktisk entomolog. Åtminstone i ungdomen flitig insektsamlare, aktiv medlem i Entomologiska föreningen i Stockholm, och massor av spindelfynd refereras hos Westring (1861). Dessutom antidarwinist, och Swedenborganhängare. Utmärkt biografisk artikel av Eriksson (1996). Samlingen torde återfinnas på SLU. I några entomologiska sammanhang har han sammanblandats med sin son, skalbaggssamlaren Adolf von Post i Äs, Södermanland.

Hampus von Post (1822-1911), entomologist, military man, glassworks director and agricultural scientist, influenced by Swedenborg.

vetenskap med den gängse kyrkliga ortodoxin, för gick man på alltför oberoende och ens slutsatser kunde tolkas som stående i motsättning till religionen kunde man råka illa ut. I Sverige var den religiösa censuren sträng och man riskerade att inte bara tystas utan även åtalas: kätteri var brottsligt, även om dödsstraff för det knappast tillämpades längre.

För just linneanerna var religionen mycket viktig. Medan man i den inomvetenskapliga traditionen gärna vill göra Linné till så mycket modern vetenskapsman som möjligt, brukar

åtminstone idéhistorikerna understryka hur djupt rotad den linneanska nyttofilosofin är i den teologiska traditionen att peka ut bevis för skaparens godhet och härlighet. Det råder inget tvivel om att naturstudiet för Linné och många av hans efterföljare innebär att vara nyfiken på, intresserad av och tacksam för det man får observera i naturen i ett slags storögd innerlighet av outgrundlig och vördnadsbjudande karaktär. Detta kallas ”fysikoteologi” (Malmeström 1926, Eriksson 1962) – fokuset på skapelsen, d v s naturen, och dess härlighet som ett vittnesbörd om skaparens godhet. På det sättet blir alltså naturstudier ett sätt att ägna sig åt religion, man uppmärksammar och närstuderar skaparens verk. Linneanen praktiserar sin kristendom lika mycket när han är ute och botaniserar som om han stod i kyrkan och bad.

Vid sidan om den religiösa grunden för linneanernas nyttofilosofi och allmänna entusiasm brukar idéhistoriker också, som lite av en kuriositet, fästa stor vikt vid Linnés lära om det gudomliga straffets verkningar i historien och vardagen (Nemesis divina). Betydligt färre har studerat hur en teoretisk spekulation som måste kallas teologisk ligger till grund för Linnés vetenskapliga system och metod. Den välvillige skaparen har i skapelsen av alla elementen i naturen inte bara gett dem en viss nyttofunktion inom skapelsen och därmed direkt eller indirekt för människan, utan också givit dem särskilda kännetecken för att människorna ska känna igen dem och kunna gruppera dem på ett sätt som är logiskt, naturligt och i enlighet med skapelseplanen. Hela idén om det vi kallar ”karaktärer” (diagnostiska kännetecken) och hela idén om ”naturliga grupper” vilar alltså i det linneanska systemet på teologisk grund. Men senare visade det sig alltså fullt möjligt att behålla begreppen men byta ut deras teoretiska grundvalar. Jag hoppas återkomma till detta i en särskild artikel om Linnés entomologi.

Även Swedenborg och hans senare anhängare använde sig gärna av fysikoteologiska synsätt och argument. Naturen och allting i den vittnar om Skaparens förträfflighet, alltså är naturstudier religiöst och meningsfullt.

Men vid den här tiden skedde nu också den romantiska biologins genombrott. Det kan med vetenskapshistorikernas ord beskrivas som ett nytt paradigm för den biologiska vetenskapen. Det är alltså om man så vill en annan världsbild, som medför att en annan typ av frågor framstår som centrala, och en annan typ av förklaringar är det som man accepterar som förklaringar.

Naturfilosofi och romantisk biologi

Mot slutet av 1700-talet dök det upp ett nytt sätt att förhålla sig till kristendomen bland de västerländska intellektuella. Om många under 1700-talet betonat nytta och enkelhet, blir det nu väldigt populärt att betona innerlighet och oändlighet. Gud ses inte bara som en skapare, vars verk man beundrar, utan ses som själv närvarande i naturen. Naturstudiet blir nu så att säga ännu mer religiöst: det är inte bara guds lämningar man studerar i naturen utan det är gudomen själv! Det här hänger samman med andra idéer som förknippas med romantiken. Dess idéer om dolda meningsfulla processer och mönster påverkade inte minst många yngre biologer. Det mångtydiga begreppet naturfilosofi fick en särskild innebörd framförallt präglad av den tyske idealistiske filosofen Schelling, vars idéer låg till grund för ett vetenskapligt forskningsprogram hos flera samtida vetenskapsmän, mest uppmärksammat i den form det fick hos den tyske biologen Lorenz Oken.

I Sverige har botanisten Elias Fries betraktats som den främste exponenten för den romantiska biologin (Eriksson 1962). Det är värt att notera att Dalman hade lite av en pionjärroll, och skrev om Oken och naturfilosofin i sina årliga rapporter till vetenskapsakademien om biologins framsteg. Dalman dog dock tidigt och hann inte publicera några större verk med utrymme för spekulation. Flera av entomologerna i Uppsala deltog i de romantiska litterära kretsarna, och inte minst särlingen Marklin tog kontakt med både Oken och den ledande tyske romantiske entomologen Nees von Esenbeck. Man har också ibland kallat Johan W. Zetterstedt i Lund för romantiker, men det tycks ha varit mer för ett allmänt svärmiskt sinnelag och böjelse för versmakeri än för någon filosofisk läggning. Några av swedenborgarentomologerna framstod isåfall som betydligt mer lagda för spekulation och undersökning av underliggande mönster, och kunde framstå som romantiker både för samtiden och för historiker. Schönherr publicerade

sig i Okens tidskrift *Isis* (Schönherr 1823).

Begreppet naturfilosofi är mångtydigt. Man har ibland förknippat det särskilt med den hermetiska filosofins tradition i vid mening, utgående från senantik nyplatonism och återuppväckt som en del av renässansen i Europa, integrerande praktiska fält som alkemi och astrologi. Men begreppet kan lika gärna användas på 16- och 1700-talets metafysiska system, eller på försokratikerna, eller på Aristoteles lära om naturen, eller på hela fältet av teoretiserande om verklighetens (naturens) karaktär och sammanhang som lika gärna kallas ”metafysik”. Men här gällde det alltså den platoniserande världsåskådning som återuppväckts efter Kants filosofi och som är känt som den tyska idealismen. I denna nya gestalt var det alltså en väsentlig del av den romantiska metafysiken, dess idébyggnad om verklighetens natur och hur allt hänger ihop. Att studera biologi är då mycket långt från att vara bara en isolerad empirisk syssla. Det är långt från tanklös ”knappologi” och ”frimärkssamlande”, och lika långt från att samla ihop ohyggligt långa mätserier till ingen särskild nytta, eller ”hjärndött labslavande”… Det är i själva verket både en teologisk och en filosofisk verksamhet! Den romantiska biologin är i första hand intresserad av att se lite djupare än det omedelbart givna, att se sammanhangen snarare än fenomenen, att skönja meningsfulla mönster, att se tendenser, saker som är på väg att förverkligas. Spekulation och analogier ses som viktiga redskap i arbetet.

Det är i det sammanhanget man måste se inte bara det försök till romantisk biologi som man främst förknippar med Oken, utan även de samtida idéerna om förändring i naturen i termer av evolution: Lamarcks evolutionslära, Goethes evolutionslära, o s v… Evolution är i sig en romantisk idé: att skapelsen inte är given en gång för alla utan rymmer en inneboende transformation där något håller på att ta form. Evolutionsteorierna haglade under 1800-talet, och de senkomna exempel som lanserades av Darwin och Wallace var bara på flera sätt solidare än sina föregångare. Likväl uttrycker även dessa vetenskapens övergripande tendens att just vilja bortse från de första intrycken, de ytliga egenskaperna och de spontana rationaliseringarna, att undersöka transformationer, tendenser och potentialiteter och inte bara den givna materien, och söka klargörande förklaringar i det okända och kontraintuitiva, de icke-uppenbara mönstren. Detta avvisande av det fördomsfulla första intrycket och hastiga rationaliseringen är i själva verket ett grundläggande arbetssätt för vetenskapen, det är bara att man idag har lite högre krav på stringens på de här teorierna än man hade i början på 1800-talet, och fäster större vikt vid den empiriska testningen.

Inte bara evolutionen utan även dess kusin morfologin är ett specifikt romantiskt forskningsfält. Inom det linneanska paradigmet var varje art i princip given och skapad och man skulle leta efter de speciella kännetecken som var signalerna på dess identitet och dess släktskaper (det måste dock noteras att många historiker fäst enorm vikt vid de tvivel på arternas oföränderlighet som låter sig läsas ur vissa av Linnés senare skrifter). Ur ett naturfilosofiskt perspektiv ser man formerna som något meningsfullt i sig, och är mest nyfiken på hur de kan successivt förverkligas, transformeras in i varandra, och man ser släktskapen som det dolda bakomliggande mönstret i dessa transformationer. Även om den bakomliggande filosofin är en annan, låter sig detta kombineras ännu bättre med senare idéer om karaktärstransformationer som vittnar om fylogenin (evolutionshistorien), än den linneanska synen på statiska kännetecken för oföränderliga arter.

Naturfilosofins idé om guds närvaro i naturen ligger dock farligt nära en känd religiös avvikelse som heter panteism (= allt är gud), som gjorde kyrkans roll som förmedlare av gudomen överflödig, och som var en klassisk instans av kätteri och alltså straffbar. Romantisk biologi är alltså mycket kontroversiell och vågad jämfört med linneanernas forskningsprogram, och omfattas till en början främst av unga radikala intellektuella som stolt tar risken. Med tiden blir dessa naturligtvis själva etablerade och gamla, och idéerna sipprar ut i institutionerna.

Visst kan man se ett samband, nästan en logisk följd, från fysikoteologi till romantisk biologi: i Sverige är det uppenbart att linneanernas sätt att vara religiöst exalterade över naturen (ur fysikoteologisk synvinkel) banade väg för romantikernas sätt att vara religiöst exalterade över naturen (ur naturfilosofisk synvinkel).

Swedenborgianismen är mycket flexibel i sina historiska uttryck. Om alltid varmt kristen och filantropisk, är den ibland timid, jordnära och kompromissvillig, ibland en eklektisk eller snarare ekumenisk principiell entusiasm inför andlig spekulation och experimentering (lite som 1800-talets ockultism eller 1900-talets new age), ibland en politiskt tillspetsad socialistisk utopism. Liksom linneanismen är swedenborgianismen i botten fysikoteologisk. Men swedenborgianismen har genom sin hermeneutik ett väldigt fokus på att tänka i analogier, tolka saker, se bortom ytan. Och tillämpar man detta inom biologin kan resultatet bli tämligen likartat hur den romantiska biologin adderade nya vidder av analogitänkande och metafysisk spekulation till en linneansk grund.

Slutdiskussion

Finns det en korrelation?
Så varför då denna koppling mellan swedenborgianism och insekter? Tja, vilken typ av svar vill vi ha? Till att börja med: finns det överhuvudtaget en verklig korrelation? Och om det gör det, vilken typ av samband betraktar vi som ett svar på frågan? Vi måste specificera några frågor vi kan svara på.

Uppenbarligen rör det sig om två helt skilda verksamheter, som har skilda forum och skilda vokabulärer. Swedenborgarentomologin har ingen urkund, inget manifest, det finns ingen samtida systematisk utläggning av dess perspektiv. Det enda vi kan hitta är ett par utvikningar i förord av Schönherr (1806, 1823) (se Citatruta). Inte heller de bevarade breven ger något klart svar. Där hittar man förvisso mycket information om de inblandade personernas vardagsliv, arbete och kontaktnät, men föga om just förenandet av swedenborgianism och entomologi. Swedenborgarentomologerna talar entomologi med entomologerna, Swedenborg med swedenborgarna – och med varandra ömsom det ena ömsom det andra, ytterst sällan bådadera samtidigt.

Finns det några påtagliga likheter alls, eller några gemensamma element som har mer eller mindre likartad innebörd i två så olika sammanhang? Finns det något inre sammanhang på ett teoretiskt plan? Eller kanske på ett psykologiskt? Om så bara i form av en ”valfrändskap”, vilket man ofta kallar (både i vardagsspråket och i kultursociologin) en sådan diffus släktskap mellan två helt skilda fält som är svår att lägga ut i förklaringar men som icke desto mindre får ett icke oansenligt antal människor att vilja förena dem?

På 1780- och 90-talen var fortfarande de allra flesta entomologer antingen teoretiskt och religiöst tämligen differenta eller engagerade i det linneanska paradigmets teologiskt utvecklade nyttofilosofi. Liksom merparten av naturhistorikerna (eller biologerna som vi skulle säga idag) tycks de inte ha sett något behov av att organisera sig separat på det religiösa området. Gyllenhal och Afzelius framstår som undantag. Senare, när de får sällskap av Schönherr, Billberg och Fåhraeus, tycks det mer som en uttalad tendens att sammankoppla swedenborgianism och entomologi. Swedenborgarentomologin organiserar sig förvisso aldrig särskilt, och utlägger inget speciellt perspektiv, utan den verkar i de flesta teoretiska och vetenskapliga avseenden å ena sidan rättroget linneansk men å andra sidan samtidigt besläktad med den då aktuella romantiska biologin. Under en tid är mer än hälften av de framstående entomologiska författarna antingen swedenborgare eller romantiker.

Utan att gå in på exakta kvantitativa jämförelser måste man konstatera att det tycks finnas en viss statistisk korrelation, om än inte en översvallande:

* En större andel av entomologerna än av befolkningen i allmänhet var swedenborgare. En större andel av entomologerna än av övriga vetenskapssamhället var swedenborgare.

* En större andel av swedenborgarna än av befolkningen i allmänhet var entomologer. En större andel av swedenborgarna än av religiösa aktivister i allmänhet var entomologer.

Ser man över hela den här aktuella perioden (ca 1790-1840) är en liten minoritet av entomologerna swedenborgare, men under kulmen på 1810-talet är nästan en tredjedel av de välkända aktiva entomologerna i landet (14-20 stycken) swedenborgare, ytterligare en tredjedel inne på romantisk naturfilosofi och ordensväsende, och bara en tredjedel ”nyktra” empirister utan påtagliga filosofiska eller religiösa intressen.

Tar vi med en geografisk aspekt blir mönstret ännu tydligare. Entomologerna var förvisso

utspridda i landet, men med koncentrationer i universitetsstäderna Uppsala och Lund, samt i Stockholm, och som vi sett även på västgötaslätten (Ekman 2015, Forshage 2016) (och knappast ännu i Göteborg). Swedenborgarna fanns främst i Stockholm, Göteborg och på västgötaslätten. Det har påpekats hur framväxten av både linneanismen som rörelse och Vetenskapsakademien som institution hängde ihop med etablerandet av en borgerlig vetenskap under 1700-talet, där svenska språket började tränga ut latinet, amatörer tog plats, och någon sorts folkbildningsidé tog form, där handelns och förvaltningens städer blev nya centra i konkurrens med den gamla ordningens koncentration av lärdomen till de konservativa universitetsstäderna (se t ex Lindroth 1967). Mönstren överlappar i viss mån: medan swedenborgarna främst finns bland amatörvetenskapsidkare i Stockholm och Västsverige, var det många av universitetsstädernas professionella naturhistoriker som drogs till den romantiska åskådningen, men få till swedenborgianismen. I Lund finns inte en enda swedenborgarentomolog, men i borgerliga Stockholm och Västergötland är de i majoritet en tid.

Den geografiska inskränkningen är viktig. Det var inte så att Swedenborgs idéer var fritt tillgängliga i en allmän offentlighet så var och en kunde fritt välja honom som inspirationskälla. Eftersom Swedenborgs religiösa skrifter föll under den religiösa censuren var cirkulationen liten och diskret. Det var knappast möjligt att helt på egen hand, oberoende av personliga kontakter, bli swedenborgare. Skrifterna spreds i avskrifter och obskyra utomlands tryckta upplagor, och läran även från mun till mun: man måste bli invigd av någon. Att Swedenborgs idéer sprider sig inom en begränsad intressegemenskap som entomologin blir då begripligare: det rör sig om personliga vänskaper som står för en ”infektionsväg” som delvis lätt låter sig kartläggas. De västgötska och gotländska knytpunkterna framstår tydligt, men det finns stora frågetecken. I breven får man intrycket

Schönherr om entomologins mening. I inledningen av Synonymia Insectorum, bd 1, Sthlm 1806, s. VII-VIII kan man läsa följande (översatt från tyskan av MF).

“Slutligen må det tillåtas mig att säga ett par ord om den förnämsta användningen av entomologien, ehuru det egentligen inte ryms i verkets plan, men likväl alltid är och måste förbli det förnämsta riktmärket vid alla efterforskningar i naturen, om man icke skall degradera en vetenskap, som kan bli till sådan allmän nytta, till ett tomt prunkande namnregister. Läkekonsten och Hushållningen har redan Entomologien att tacka för många viktiga upptäckter och kan vänta sig en ännu rikare skörd på dessa fält om de vederbörligen uppodlas. Men denna vetenskap, såsom hela naturalhistorien, har ett än högre syfte för den tänkande forskaren, ett syfte, som aldrig må misskännas av det tänkande förnuftet, nämligen *kunskapen om den allsmäktige skaparens vishet och godhet*. Men detta högre ändamål, hur djupt är det icke förborgat för den flyktige oaktsamme åskådaren! Denne ser entomologen omge sig blott med gemena, oansenliga och onyttiga ting och finner i betraktandet av dessa djur intet annat än ett fåfängt onyttigt tidsfördriv; medan det mognade förnuftets tränade blick varseblir i insekternas byggnad och hushållning oräkneliga spår av vishet och storhet. Förundrad och hänryckt höjer den tänkande naturvännen sin själ till den dyrkansvärde verkmästaren själv, och oförmögen att uttrycka sin hänförelse i ord står han tigande och beundrar: den höga ordning och vishet som uppenbarar sig i syftet och medlet – det delikata men fullkomliga sammanhanget mellan det hela och de skilda delarna – den oräkneliga mängden och tingens mångfald – den förträffliga inre och yttre organisation, i vilken det beväpnade ögat upptäcker nya skönheter och fullkomligheter vid varje ny undersökning – – Vilken fullkomlig mekanism i sammansättningen av lemmarna! Vilka på födoämnenas mångfald så noggrant inriktande ätverktyg! Vilka mångfaldiga typer av fortplantning som dock så fullkomligt motsvarar ändamålet! Vilka underbara och likväl så vanliga förvandlingar från en rovgirig och inskränkt tillvaro till ett liv fullt av frihet, skönhet och milda drifter! – Sådana betraktelser livar fantasin hos den tänkande entomologen och leder denne genom följden av de älskligaste bilder till det oändliga majestät från vilket all fullkomlighet först utgick; de lär honom fatta några länkar i den stora ordningens kedja, som sammanbinder skapelsens omätlighet med honom själv, det första och det sista. Sin själ upphöjer han till ett högre ljus, han begynner att begripa, vari den kunskap består som våra stamfäder besatt, att kalla alla djur vid deras rätta namn – hela naturen antar för honom en högre moralisk värdighet, i alla dess produkter skådar han det andliga, gradvis ernår han genom dessa hieroglyfer nya sanningar och naturen blir en bok, som leder honom ut ur mörkret in i ljuset.

”*HERRE, huru stora och många är dina verk! Du har ordnat allt vist, och jorden är full av din härlighet*” Psalm 104.

Duae sunt, quae in cognitionem ducant Dei: Creatio et Scriptura. *Augustinus*.

Stockholm, mars 1806.”

att Schönherr och Deléen skulle ha slutit sig till Fribyggarna oberoende av varandra och blivit överraskade av att hitta entomologer som Gyllenhal och Billberg i kretsarna.

Kufgemenskap?

Man kunde eventuellt föreställa sig att entomologin och swedenborgianismen hade något slags allians i en ”förlorarnas gemenskap”, som två omoderna kufsysslor?

Förvisso hade naturvetenskapen halkat efter i den gustavianska eran, och fallit i viss onåd hos kungen, ledande politiker och ledande publicister i Stockholm. Inte minst entomologin hånades friskt som meningslöst mossigt pedanteri, t ex av hovskalden Kellgren. Ännu moderna idéhistoriker som Lindroth uttalar sig mycket föraktfullt om biologin efter Linnés död. Icke desto mindre var den populär utanför hovkretsarna, med den världsberömde Linné som föredöme, och att samla naturalier var ett vitt spritt nöje bland främst skolpojkar, tjänstemän och studenter över hela landet.

Väldigt mycket som var impopulärt hos monark och/eller hovskald kunde fortfarande äga stor popularitet. Om man ser till hela ordensväsendet och den brokiga blandning av ockulta och mystiska praktiker som frodades där, så var kungen själv väldigt engagerad i det en kort period, för att sedan fortsätta stötta delar av det i det tysta, alltmedan hans bror (sedermera Karl XIII) och många andra högt uppsatta hovmän fortsatte med oförminskad iver. Swedenborgianismen var visserligen tvungen att ligga lite lågt tack vare den religiösa lagstiftningen, men Swedenborg var lokalt populär både i folkliga sekter och kring hovet, och ett antal präster även i ganska höga ställningar sympatiserade med hans lära mer eller mindre i det fördolda.

Så när hovskalden Kellgren intensifierade sin upplysningskampanj i ”Pro sensu communi”-striden 1787 (Lamm 1981, Lenhammar 1966) var den knappast i sin helhet sanktionerad uppifrån. Kellgren, privat en cynisk och illusionslös ateist, libertin och intelligensaristokrat, rasade mot vidskepelse i allmänhet och swedenborgarna i synnerhet, men lika mycket mot sin andra ärkefiende den förromantiska poesi som inte höll sig till ”god smak” och fransk-klassicistiska regler, och som hade sin främsta försvarare i den radikala agitatorn och filosofen Thorild (i de flesta avseenden en än radikalare upplysningsman än Kellgren själv). Kellgren hade för all del gott om sympatisörer, men att hans kampanj blev så verkningsfull mot swedenborgarna just har snarare att göra med att han hetsade den kyrkliga censuren mot dem (medan t ex den fransk-klassicistiska diktningen övergavs av honom själv och snart sågs som passé).

Tanken att denna kampanj och andra skulle bidragit till att fösa ihop disparata typer av ”mörkermän” till en allians av oppositionella kufar är fascinerande. Men fortfarande tämligen långsökt, inte minst med tanke på hur utbrett och inte nödvändigtvis kufigt alls som både naturhistoria och religiöst svärmeri var i både höga och låga kretsar, om man bara bortsett från de idéhistoriska schablonbilderna. Och som förklaring bär den dessutom alltför långt; det finns många fler kategorier av kufar som kunde alliera sig (och delvis torde ha gjort det), så varför just entomologer och swedenborgare tarvar fortfarande en förklaring…

Motsvarigheter?

Ett annat långskott som jag följt en bit är huruvida insekter kanske har en särskild betydelse i den Swedenborgska läran. Korrespondensläran är en tolkningslära, och då kanske insekterna har fått någon viss religiös innebörd? Går man till Swedenborgs skrifter blir man dock besviken på den punkten. Jag har inte plöjt dem för ändamålet, och inte heller följt Afzelius påbörjade register över naturalier i Swedenborgs skrifter (handskrift i UUB), utan tagit några genvägar i pastor Manbys *Motsvarighetslexikon* (1919) (ett sakregister till en av Swedenborgs böcker), samt Exegetiska sällskapets CF Nordenskiölds *Oneiromantien* (1783). Den senare hade visserligen den avsiktligt ”vulgära” formen av ett populärt drömtolkningslexikon för att undgå den teologiska censuren, men var likväl skriven av ledande swedenborgare i Stockholm, innehöll ett antal insmugglade seriösa uppsatser i olika ämnen, och även i de ”vulgära” delarna tycks den inte avvika påtagligt från specifika tolkningar som beläggs i Swedenborgs skrifter. Hos Manby hittar jag dock inget relevant, och inte heller hos Nordenskiöld finns ”insect”, ”entomolog” eller ”skal-insect” (dåtidens gängse triv-

ialnamn för skalbagge) som uppslagsord, och för de kryp som uppträder är symboliken helt och hållet den traditionella som finns i antingen folklig visdom eller barockpoesi. ”Djur” står för råa och oförfinade saker, ”ohyra” för dåliga tankar, ”gräshoppor” för ombytliga personer, ”spindlar” för att sitta i mitten och ha kontroll, och ”skorpioner” för farliga och svekfulla personer – alltsammans välbekant symbolik, inte några direkta hemligheter som avslöjas där… Men den insekt som swedenborgarna är mest förtjusta i, och som kanske oftast återkommer i deras skrifter, är fjärilen, som tas som emblem för metamorfosen: hur den låga masken förvandlas till en eterisk och vacker fjäril, vilket givetvis uppfattas som upphöjelsen till andlig rikedom och skönhet i frälsningen. Schönherr nämner den här metamorfoskorrespondensen i sitt företal i *Synonymia* (1808) (se Citatruta), och som ung 1792 skriver han till Thunberg att han planerar en skrift på svenska om fjärilslarver. Så visst, swedenborgarna hade ett gott öga till fjärilar, men kanske inte mer än gemene man, och det var nu inte i synnerhet lepidopterologer utan koleopterologer de hade en märkvärdig tendens att bli…

Valfrändskap?

Som vi sett finns det väldigt lite överlapp mellan de två verksamhetsfälten som kan låta oss hitta specifika överensstämmelser. Kan vi kanske hitta några lite mer allmänna förutsättningar för valfrändskap mellan entomologi och swedenborgianism, något som gör att människor med en viss disposition skulle hamna i både det ena och det andra?

Det kan finnas något i själva fascinationen för det lilla och mångformiga, som är entomologins yttersta grund. Redan Linné hade otvetydigt gett detta en religiös formulering. Ett halvsekel senare var det något otidsenligt mellan en sådan religiös entusiasm över själva nyttan. Den som fortfarande var benägen att ledas till något slags ”svärmeri” av sin entusiasm inför mångfalden fann andra former, och tydligen var swedenborgianismen en sådan.

Den romantiska naturfilosofin var uppenbart också en sådan form. Psykologiskt tror jag att swedenborgiansk biologi och romantisk biologi alltså är mycket närbesläktade. Men som sagt finns det teoretiska skillnader, och jag skulle gissa att dessa också har motsvarigheter i kynnet. Den linneanska fysikoteologin hade som sitt grundmoment själva fascinationen inför mångfalden. Att se och tolka karaktärer, och att pedantiskt systematisera helheten, och specifikt att se det stora i det lilla genom motsvarigheter, var något som fanns hos Linné och vidareutvecklades i en Swedenborgsk ram. På någon nivå tror jag alltså att det föreligger ett slags affinitet mellan den här tidens swedenborgare och den entomologiske taxonomen, som förirrar sig i detaljer och menar att det är detaljernas mångfald som är den underbara helheten. De romantiska biologerna i sin tur frågar mer efter bakomliggande mönster och låter sig inte distraheras till att förbli sittande fascinerade av detaljernas mångfald: det är den läggningen, och faktiskt specifikt den traditionen, som givit upphov till evolutionsbiologin och om man så vill även systemekologin. Närbesläktat och förenligt, men trots allt en distinkt skillnad i betoning och kynne.

Även om de i sig är skilda idétraditioner så tror jag alltså att Linnés upphetsade fysikoteologi och den naturfilosofiska mikrokosmtanken sammanflyter i den swedenborgianska entomologin. Det är här man högtidlighåller den anda i vilken Linné 1739 (1978) formulerade sin kända devis för entomologin: ”Inga underverk äro större än de minsta”. Det kanske är just den andan som de pliktskyldiga duktiga empiriker som fick professorsstolar i generationen efter Linné, i synnerhet Thunberg och Fallén, någonstans missade. Och som tog sig gestalten av en underlig men påtaglig underströmning istället.

Den mest övergripande konklusionen, att det finns en koppling mellan swedenborgianism i biologin, upphetsad fysikoteologi, naturfilosofi och romantisk biologi, är nu inte alls någon originell idé jag framför här. Det har visat sig under mitt arbete med den här artikeln att många är benägna att komma in på de här tankebanorna om man diskuterar saken. Den har till och med lagts fram välunderbyggt och elegant i en akademisk avhandling, Gunnar Erikssons bok om den romantiska biologin i Sverige (1962), som jag är skyldig stort tack för många uppslag och genvägar i arbetet.

Jag torde ha några egna konstruktiva bidrag att föreslå här förutom det empiriska arbetet

med kartläggningen. Det gäller dels slutsatsen att swedenborgianismen kunde erbjuda en särskilt relevant form för de sena linneaner som fortfarande var inne på aspekten av innerlighet och andlig grund hos studiet av den biologiska mångfalden, och specifikt den manifesterade men dolda mångfalden, medan andra linnéanhängare var på väg bort från denna aspekt. Det gäller också den sociologisk-historiska iakttagelsen att swedenborgarentomologins utbredning har sin tyngdpunkt i de mer borgerliga vetenskapsmiljöerna i Stockholm och Västsverige, i kontrast till de gamla akademiska miljöerna i Uppsala och Lund (där eventuella svärmare istället ofta blev romantiker).

I ett vidare perspektiv kan det här eventuellt vara viktiga pusselbitar i det ramverk som är en allmän reflektion om de psykologiska och historiska drivkrafterna för entomologisk verksamhet överhuvudtaget, där vår relation till småkrypen förtydligar aspekter av vår relation till världen och varandra överhuvudtaget. Men för entomologen kan det vara nog så angeläget att, på ett mindre spekulativt sätt, se vilka teoribyggnader och rörelser som engagerat de historiska gestalter som grundlagt den kunskapsuppbyggnad som vi idag fortsätter, och som vare sig vi gillar det eller ej satt sina spår i vårt ämne.

Tack

Manus har förbättrats efter synpunkter från Mats Jonsell, David Dunér och – vilket känns som en särskild heder eftersom han stått för flera av de ursprungliga uppslagen – Gunnar Eriksson. I mitt allmänna arbete med den svenska entomologins historia har jag kontinuerligt stöd av en referensgrupp i SEF och intresserade vänner och bekanta. I just den här studien har jag dock inte haft så många att diskutera detaljer med. Istället är jag främst tack skyldig en rad kompetenta och hjälpsamma arkivarier och bibliotekarier, i synnerhet Maria Asp på Centrum för Vetenskapshistoria, KVA. Därtill har Tobias Malm varit mig behjälplig vid tolkningen av ett par gamla fjärilsnamn.

Otryckta källor

(här listas de källor jag haft mest nytta av i arbetet, vare sig de uttryckligen refereras ovan eller ej)

Centrum för Vetenskapshistoria, Kungliga Vetenskapsakademien (KVA):

Brev till Carl H Boheman [hans samlade inkomna brev efter 1850, inkl från Fåhraeus]

Brev till J W Dalman [hans samlade inkomna brev, inkl från Marklin, Schönherr m fl]

Brev till Olof I Fåhraeus [hans vetenskapliga korrespondens, inkl från Boheman, Gyllenhal och Schönherr]

Olof I Fåhraeus, biografiska anteckningar av Forssell

Pro Fide et Caritates handlingar [inkl mötesprotokoll, medlemsförteckningar, och diverse brev till Billberg]

Carl Johan Schönherr, självbiografi

Carolina Rediviva, Uppsala Universitetsbibliotek (UUB):

Brev till Adam Afzelius från svenskar [hans samlade inkomna brev, inkl från Billberg och Gyllenhal]

Adam Afzelius, Naturalhistoriska anteckningar [inklusive t ex Index Rerum Naturalium Regni Animalo et vegetabilis quae in Libro De Amore Conjugialo et Scertatorio nominato inveniuntur]

Brev till Leonard Gyllenhaal [endast vissa brevskrivare, inklusive Deléen]

Koncept till brev från Gyllenhaal 1775-1801

Brev till Gabriel Marklin [bl a Billberg, Dalman, Gyllenhal, Schönherr]

Brev till Carl Johan Schönherr [endast ett urval utländska vetenskapsmän] (delvis tillgängliga online via www.alvin-portal.org)

Brev till Carl Peter Thunberg [hans samlade inkomna brev, bl a från Deléen, Gyllenhal, Schönherr]

Waldes register över privatarkiv (också tillgängligt online via www.riksarkivet.se)

Riksarkivet (RA):

Eriksbergsarkivet [innehåller bl a diverse spridda brev till och från Schönherr] (tillgängliga online mot betalning)

Brev till Leonard Gyllenhaal [endast vissa brevskrivare, inklusive en svit från Schönherr]

Kungliga Biblioteket (KB):

Carl Deléen, Brev och suppliker [ett urval blandade papper]

Eskilstuna stadsarkiv "Eskilskällan", Eskilstuna stadsbibliotek:

Brev till Christian Johanssén [bl a från Billberg, Deléen, Gyllenhal och Schönherr]

Tryckta källor

Afzelius, A. 1804. Achetae guinenses. – Edmann, Uppsala. 34 s.

Afzelius, A. 1967. Sierra Leone Journal 1795-1796, edited by Alexander Peter Kup, with a note on Adam Afzelius by C.G. Widstrand. – Almqvist & Wiksell, Uppsala. 181 s.

Ahlskog, J. 2010. The political economy of colonisation: Carl Bernard Wadström's case for abolition and civilisation. – Sjuttonhundratal 7: 146-147.

Ambjörnsson, R. 1977. Guds Republique, en utopi från 1789 – Lychnos 1975-76: 1-56.

Ambjörnsson, R. 1981. Det okända landet: tre studier om svenska utopister. – Gidlund, Stockholm. 212 s.

Ander, K. 1945. Kritisk granskning av våra Macrolepidoptera dubiae, en historisk-lepidopterologisk utredning. – Opuscula Entomologica 10: 65-97.

(anonym) 1842. Biografi över Leonhard Gyllenhal, major – Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens handlingar för år 1840: 239-245.

Berg, L. 1997. När Sverige upptäckte Afrika. – Rabén Prisma, Stockholm. 252 s.

Billberg, G.J. 1813. Monographia Mylabridum. – Deléen, Stockholm. 80 s.

Billberg, G.J. 1820. Enumeratio Insectorum. – Gadelius, Stockholm. 138 s.

Billberg, G.J. 1833. Öfversigt af de Natur-Alster, som egentligast böra fästa Handlandes, Hushållares, Slöjd-idkares, Vext-odlares och Natur-älskares uppmärksamhet (uppläst i Samfundet den 6 Oct och 3 Nov 1832) – Linnéska samfundets handlingar 1832: 21-35.

Boethius, B. 1924. Gustaf Johan Billberg – Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 4: 346. <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=18212>

Broberg, G., Dunér, D. & Moberg, R. (ed) 2012. Anders Sparrman: Linnean, världsresenär, fattigläkare – Svenska Linnésällskapet, Uppsala. 285 s.

Dal, B. 1996. Sveriges zoologiska litteratur: en berättande översikt om svenska zoologer och deras tryckta verk 1483-1920. – Akademisk avhandling, Orbis Pictus, Fjälkinge. 370 s.

Dunér, D. 2004. Världsmaskinen: Emanuel Swedenborgs naturfilosofi. – Akademisk avhandling, Nya Doxa, Nora. 558 s.

Ehnström, B. 2002. Carl Johan Schönherr, Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 31 (h 155): 754. <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=6425>

Ekman, K. 2015. Då var allt levande och lustigt. Om Clas Bjerkander, Linnélärjunge, präst och naturforskare i Västergötland. – Bonniers, Stockholm 2015. 323 s.

Eriksson, G. 1962. Elias Fries och den romantiska biologien- – Akademisk avhandling, Lychnos-bibliotek 20, Uppsala. 487 s.

Eriksson, G. 1996. Hampus A. Post, von – Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 29 (h 143): 475 <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=7397>

Forshage, M. 2016. Bjerkander - en västgötaentomolog. – Entomologisk Tidskrift 137: 59-60.

Forshage, M. in press. Gabriel Marklin och entomologien - med anledning av en biografi. Skörvnöpparn 9: x-x.

Forshage, M. & Vårdal, H. 2014. Vem var Sveriges första kvinnliga entomolog? – Entomologisk Tidskrift 135: 187-197.

Forsstrand, C. 1918. Adam Afzelius – Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 1: 219 <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=5578>

Franzén, O. 1968. Leonard Gyllenhaal – Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 17 (h 84): 558. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=13370>

Fries, T.M. 1903. Linné: lefnadsteckning, 1-2. – Fahlcrantz, Stockholm. 364 + 48 & 444 + 46 s.

Fåhraeus, G. 1984. Olof Fåhraeus: ämbetsmannen, entomologen, museiskaparen. – Tullhistorisk Tidskrift 1984: 2-16.

Fåhraeus, R. 1966. Olof I. Fåhraeus – Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 16 (h 80): 672. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/presentation.aspx?id=14605>

Gyllenhal, L. 1808-27. Insecta suecica. Coleoptera 1-4 – (pars 1 Leverentz, Skara 1808, 572 s, pars 2 Leverentz, Skara 1810, 660 s, pars 3 Leverentz, Skara 1813, 730 s, pars 4 Fleischer, Leipzig 1827, 762 s).

Hagen, E. 1946. En frihetstidens son, Carl Bernhard Wadström: bergsvetenskapsman, forskningsresande, filantrop. – Gothia, Stockholm. 207 s.

Hammarsköld, L. 1818-19. Svenska vitterheten: historiskt-kritiska anteckningar 1-2. – Imnelius, Stockholm. 397 & 266 s.

Häll, J. 1995. I Swedenborgs labyrint: studier i de gustavianska swedenborgarnas liv och tänkande. – Akademisk avhandling, Atlantis, Stockholm, 511 s.

Johannisson, K. 1974. Magnetisörernas tid: den animala magnetismen i Sverige – Akademisk avhandling. Lychnos-bibliotek 25, Uppsala. 278 s.

Jonsson, I. 1969. Swedenborgs korrespondenslära. – Almqvist & Wiksell, Stockholm. 437 s.

Jonsson, I. 1988. I skaparens spår - Swedenborg och Linné. – In: Lönnroth, L. & Delblanc, S. (ed). Den svenska litteraturen bd 2, Upplysning och romantik. Bonnier Fakta, Stockholm. s 48-76.

Juel, O. 1930. Adam Afzelius, Minnesteckning föredragen på Kungl. Vetenskapsakademiens högtidsdag den 31 mars 1930. – In: Levnadsteckningar över Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens ledamöter 6. Almqvist & Wiksell, Sthlm 1933-1938, h 2, no 102, s. 313-349

Knös, A.E. 1848. Minne af Carl Johan Schönherr, tal vid jordfästningen d. 14 april 1848 af J. Carlbeck, Biografiska underrättelser, samlade af A. E. Knös – Uppsala. 34 s.

Kågedal, L. 2015. Gabriel Marklin, Naturforskare, samlare, bibliograf. – Books on Demand, Stockholm. 214 s.

Lamm, M. 1981. Upplysningstidens romantik: den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur. – Hammarström & Åberg, Stockholm. 482 + 610 s. (nyutgåva, original 1918-20)

Lamm, M. 1987. Swedenborg: en studie över hans utveckling till mystiker och andeskådare. – Hammarström & Åberg, Stockholm. 315 s. (nyutgåva, original 1915)

Landell, N.-E. 2001. Gustaf Johan Billberg – entusiasten som försvann. – In: Bokskorpionen: essäer om naturen och böckernas värld. Carlsson, Stockholm. 153-167.

Lenhammar, H. 1966. Tolerans och bekännelsetvång: studier i den svenska swedenborgianismen 1765-1795. – Akademisk avhandling. Uppsala universitet, Uppsala. 434 s.

Lindroth, S. 1945. Adam Afzelius, en linnean i England och Sierra Leone. – Lychnos 1944-45: 1-54.

Lindroth, S. 1967. Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739-1818. 2 delar i 3 vol. - Kungl. Vetenskapskademien, Stockholm. 867 & 614 s.

Lindroth, S. 1978. Svensk Lärdomshistoria 3. Frihetstiden. – Norstedt, Stockholm. 749 s.

Lindroth, S. 1981. Svensk Lärdomshistoria 4. Gustavianska tiden. utg. av Gunnar Eriksson – Norstedt, Stockholm. 354 s.

von Linné, C. 1978. Carl Linnaei Tal om märkwärdigheter uti insecterne, hållit för wettenscaps academien uti auditorio illustri, då första praesidentskapet aflades 1739, d 3 october. – Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm. 18 pp.

Linnéska samfundets handlingar för år 1832 – Stockholm 1833. 61 s.

Lönnberg, E. (et al) 1916. Naturhistoriska Riksmuseets historia, dess uppkomst och utveckling, utgiven av Kungl. Vetenskapsakademien. – Almqvist & Wiksell, Stockholm. 290 s.

Löwegren, Y. 1952. Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet: ett bidrag till zoologiens historia, akad avh. Almqvist & Wiksell, Uppsala & Stockholm. 407 s.

Malmeström, E. 1926. Carl von Linnés religiösa åskådning. – Akademisk avhandling, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, Stockholm. 255 s.

Manby, C.J.N. (ed) 1919. Motsvarighetslexikon: Sakregister till Apocalypsis revelata (Uppenbarelseboken afslöjad). Efter den i London 1813 af Joh. Aug. Tulk utg. uppl. öfvers af C.J.N. Manby – Nykyrkliga förlaget, Stockholm. 111 s.

van Meeningen, M.-L. 1998. Carl Johan Schönherr - en entomolog väl värd att minnas. Del 1. – Entomologisk Tidskrift 119: 89-92.

Möller, B. 1941. Carl Erik Deleen – Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 11: 48 <https://sok.riksarkivet.se/sbl/presentation.aspx?id=17435>

Nelson, P. 1998. Carl Bernhard Wadström: Mannen bakom myten. – Föreningen Gamla Norrköping, Norrköping. 201 s.

Nordenskiöld, C.-F. (anonym) 1783. Oneiromantien, del 1-2. – Stockholm, 182 & 164 s.

Nyberg, K. 2007. Anders Sparrman. – Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 33: 3. <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=20001>

Olsson, H. 1927. C.J.L. Almquist före Törnrosens bok. – Akademisk avhandling, Bonniers, Stockholm. 461 s.

von Paykull, G. 1798-1800. Fauna svecica, Insecta, 1-3. – Ekman, Uppsala (tom 1 1798, 358 s, tom 2 1799, 234 s, tom 3 1800, 459 s).

Sandblad, H. 1962. Från Olof Knös' studieår. – Lychnos 1962: 60-90.

Sandermann Olsen, S.E. 1997. Bibliographia discipuli Linnaei: Bibliography of the 331 pupils of Linnaeus – Den Danske Linné-samling, København. 458 s.

Schönherr, C.J. 1806-17. Synonymia insectorum, oder: Versuch einer Synonymie aller bisher bekannten Insecten, nach Fabricii Systema Eleutheratorum geordnet. – (1:1 Nordström, Stockholm 1806, 293 s, 1:2 Bruzelius, Uppsala 1817, 424 s, 1:3 Leverentz, Skara 1817, 506 s, 1:3 appendix Leverentz, Skara 1817, 266 s.).

Schönherr, C.J. 1823. Curculionidis. – Isis 1823: 1132-1146.

Schönherr, C.J. 1833-45: Genera et species Curculionidum. – 8 delar i 16 volymer, Rorert, Paris & Fleischer, Leipzig, in toto 7153 s.

Sernander, R. 1943. Johan Abraham Gyllenhaal, en förbisedd Linné-lärjunge. – Svenska Linnésällskapets årsskrift 1943: 7-67.

Sundelin, R. 1886. Svedenborgianismens historia i Sverige. – Akademisk avhandling, W. Schultz, Uppsala. 288 s.

Svedjedal, J. 2007. Kärlek är. Carl Jonas Love Almqvists författarliv 1793-1833. – Wahlström & Widstrand, Stockholm. 439 s.

Sörlin, S. & Fagerstedt, O. 2004. Linné och hans apostlar. – Natur och Kultur, Stockholm. 223 s.

Thunberg, C.P. 1784-95. Dissertatio entomologica, sivens Insecta Svecica 1-9. – (1 1784, 2 1791, 3-4 1792, 5-8 1794, 9 1795) Uppsala.

Wallberg, G. 1956. Gustaf Johan Billberg, * 14/6 1772 † 26/11 1844 Ämbetsman, Naturvetenskapsälskare. – Genealogisk Tidskrift bd IV: 177-191.

Westring, N. 1861. Araneae Sueciae descriptae. – Göteborg. 614 s.

Widstrand, C.G. 1967. A note on Adam Afzelius. – In: Afzelius 1967, s xi-xv.

Wästberg, P. 2008. Anders Sparrmans resa: en biografisk roman. – Wahlström & Widstrand, Stockholm. 384 s.

Östergren, S. 2015. Till Fribyggare-Sällskapets äldsta historia <https://www.academia.edu/12671859/Till_Fribyggare-S%C3%A4llskapets_%C3%A4ldsta_historia>